

CECI N'EST PAS UNE PYRAMIDE...

Een eeuw Belgisch archeologisch onderzoek in Egypte

PEETERS
LEUVEN
2012

CECI N'EST PAS UNE PYRAMIDE... Een eeuw Belgisch archeologisch onderzoek in Egypte

Met bijdragen van:

Laurent Bavay, Michèle Broze, Jean-Michel Bruffaerts, Marie-Cécile Bruwier, Wouter Claes, Erhart Graefe, Dirk Huyge, Dimitri Laboury, Luc Limme, Claude Obsomer, René Preys, Ilona Regulski, Inge Uytterhoeven, Philip Van Peer, Pierre M. Vermeersch, Harco Willems, Jean Winand

Coördinatie en eindredactie:

Laurent Bavay (ULB), Marie-Cécile Bruwier (Musée royal de Mariemont), Wouter Claes (KMKG), Ingrid De Strooper (Belgische Ambassade in Cairo)

Vertalingen:

Laurent Bavay, Raymond Bavay, Marie-Cécile Bruwier, Wouter Claes, Ingrid De Strooper, Liliane El Khoury, Luc Limme, David Lorand, Hugo Stevens, Isabelle Therasse

Grafisch ontwerp en vormgeving:

Anja Stoll, *Centre de Recherches en Archéologie et Patrimoine (CReA-Patrimoine), Université libre de Bruxelles*
Boekomslag: Nathalie Bloch (CReA-Patrimoine)

Uitgever:

PEETERS, Bondgenotenlaan 153, 3000 Leuven

ISBN : 978-90-429-2693-6

Wettelijk depot D/2012/0602/83

Dit boek kwam tot stand met de steun van de Federale Overheidsdienst Buitenlandse Zaken,
Buitenlandse Handel en Ontwikkelingssamenwerking.

Inhoud

Voorwoord van de Heer Didier Reynders Vice-Eerste Minister en Minister van Buitenlandse Zaken, Buitenlandse Handel en Europese Zaken	7
Foreword of Dr. Mustafa Amin Secretary General of the Supreme Council of Antiquities, Cairo, Egypt	9
Inleiding van de Heer Bruno Nève de Mévergnies Ambassadeur van België in Cairo	11
Kaart van Egypte	13
Chronologie van het Oude Egypte	15
Van Oude en nieuwe Belgen in Egypte	16
Dirk Huyge Conservator prehistorisch en vroegdynastisch Egypte, Koninklijke Musea voor Kunst en Geschiedenis	
Harco Willems Gewoon hoogleraar aan de Katholieke Universiteit Leuven	
Jean Capart, pionier van de Belgische opgravingen in Egypte	20
Jean-Michel Bruffaerts Doctorandus in de geschiedenis	
El-Hosh en Qurta: De oudste Egyptische kunst op het spoor	32
Dirk Huyge	
Wouter Claes Licentiaat in de archeologie, Koninklijke Musea voor Kunst en Geschiedenis	
Elkab na Capart: Van prehistorische kampeerplaats tot Grieks-Romeinse nederzetting	46
Dirk Huyge	
Luc Limme Ereconservator van de Egyptische verzameling van de Koninklijke Musea voor Kunst en Geschiedenis	
In de entourage van de Farao. Kunst en archeologie in de Thebaanse necropool	62
Laurent Bavay Docent aan de <i>Université libre de Bruxelles</i>	
Dimitri Laboury <i>Maître de recherches</i> van het <i>Fonds de la Recherche Scientifique (FR.S.-FNRS)</i> ; Docent aan de <i>Université de Liège</i>	
Archeologisch onderzoek in Luxor, Assassif (1970-1992) door het Comité voor Belgische Opgravingen in Egypte	80
Erhart Graefe Professor emeritus aan de <i>Westfälische Wilhelms-Universität Münster</i>	
De Belgische epigrafische activiteit in de tempel van Karnak	92
Jean Winand Gewoon hoogleraar aan de <i>Université de Liège</i>	
Michèle Broze <i>Maître de recherches</i> van het <i>Fonds de la Recherche Scientifique (FR.S.-FNRS)</i> , <i>Université libre de Bruxelles</i>	
René Preys Gastdocent aan de Katholieke Universiteit Leuven; Onderwijsverantwoordelijke aan de <i>Facultés universitaires Notre-Dame de la Paix de Namur</i>	

Het epigrafische en archeologische project in de Romeinse tempel van Shanhūr Harco Willems	106
Het <i>Belgian Middle Egypt Prehistoric Project</i> van de Katholieke Universiteit Leuven Pierre M. Vermeersch Professor emeritus aan de Katholieke Universiteit Leuven; lid van de Klasse der Wetenschappen van de Koninklijke Vlaamse Academie van België voor Wetenschappen en Kunsten Philip Van Peer Professor aan de Katholieke Universiteit Leuven	114
De opgravingen van de Katholieke Universiteit Leuven in de regio van Dayr al-Barshā Harco Willems	126
De <i>Hawara 2000 Survey</i> (KU Leuven): Een Fajoemisch necropooldorp in kaart gebracht Inge Uytterhoeven Doctor in de archeologie, Katholieke Universteit Leuven	148
Memfis (Kom Tuman) Claude Obsomer Professor aan de <i>Université catholique de Louvain</i> en de <i>Facultés universitaires Notre-Dame de la Paix de Namur</i>	160
De 2 ^{de} Dynastie: Vergeten en begraven in Saqqara Ilona Regulski Doctor in de egyptologie; Post-doctoraal onderzoeker bij de <i>Alexander-von-Humboldt-Stiftung, Freie Universität Berlin</i>	168
“Op zoek naar de tempel van Cleopatra”. Opgravingen van het Koninklijk Museum van Mariemont in Alexandrië Marie-Cécile Bruwier Wetenschappelijk directeur van het <i>Musée royal de Mariemont</i>	178
Het Egyptologisch Genootschap Koningin Elisabeth en het Nederlands-Vlaams Instituut in Cairo	189
Fotoverantwoording	191

In de entourage van de Farao.

Kunst en archeologie in de Thebaanse necropool

Laurent Bavay & Dimitri Laboury

Op de westelijke oever van de Nijl, recht tegenover het moderne Luxor, bevindt zich één van de belangrijkste necropolen van het oude Egypte. Gedurende vijf eeuwen lieten de farao's van het Nieuwe Rijk (ca. 1550-1069 vóór Chr.) zich begraven in het hart van het woestijnachtige gebergte, in de beroemde Vallei der Koningen. Het Thebaanse gebergte, gedomineerd door de natuurlijke piramide op de hoogste top in het westen, bevatte eveneens de begraafplaatsen van hooggeplaatste functionarissen uit de administratie, het leger, de clerus en verwanten aan het koninklijk huis. Aan de rand van de alluviale vlakte werden, verspreid over ongeveer twee kilometer, meer dan vierhonderd private graftomben in de kalksteen uitgehakt. Ze werden versierd met schilderijen of reliëfs die op uitzonderlijke wijze getuigen van een hoogtepunt in de Egyptische kunst.

Het is in het hart van deze necropool, door de Unesco opgenomen op de lijst van het Werelderfgoed, dat de *Université libre de Bruxelles* in 1999 op initiatief van Professor Roland Tefnin een ambitieus programma opstartte voor de studie en de conservatie-restauratie van twee naast elkaar gelegen graven uit de 18de dynastie, gelegen op de zuidelijke flank van de heuvel van Sheikh Abd el-Gourna. Ondanks het vroegtijdige overlijden van Roland Tefnin in 2006, wordt het project vandaag voortgezet via een samenwerkingsverband tussen de ULB en de *Université de Liège*, dankzij de doorlopende

steun van het F.R.S.-FNRS, het *Ministère de la Recherche scientifique de la Fédération Wallonie-Bruxelles* evenals van beide universiteiten.

Het eerste graf dat werd bestudeerd is de Thebaanse tombe 96 (TT 96), vermaard om haar grafkamer met een imitatieschildering van een wijngaard. Het behoort toe aan Sennefer, Prins van de stad Thebe. Zijn talrijke titels, waaronder vooral deze van beheerder van het domein van Amon, wijzen erop dat hij de hoogste functies bekleedde in het economisch beheer van de vele eigendommen van de tempel van Amon-Ra, de grote god van het Rijk.

Een dertigtal meters meer naar het zuiden werd de TT 29 aangelegd, in opdracht van de vizier Amenemope, neef van Sennefer. De vizier was na de Farao de belangrijkste persoon van het Rijk en stond aan het hoofd van de burgerlijke, economische en gerechtelijke administratie. Andere leden van deze familie hebben functies bezet in de onmiddellijke nabijheid van de soeverein en er bestaat geen twijfel over dat beide mannen behoorden tot de eerste kring van de koninklijke entourage onder de heerschappij van Amenhotep II (ca. 1427-1401 vóór Chr.).

Van bij de start werd het project vastgelegd rond twee complementaire onderzoekssassen. Het kwam er eerst en vooral op aan de structuur en de werking van een Thebaanse tombe van de 18de dynastie in een synchronisch perspectief te bestuderen. Er zijn immers maar weinig

Fig. 1. De heuvel van Sheikh Abd el-Gourna staat los van het Thebaanse gebergte dat wordt gedomineerd door de "Piek van het Westen". Aan de voet van de klif ziet men rechts de tempel van koningin Hatsjepsjet. Op de voorgrond, het Ramesseum of de tempel van Ramses II. Het studiegebied is wit omkaderd.

Fig. 3. De zuidflank van Sheikh Abd el-Gurna met de graven van Sennefer TT 96 (1), Amenemope TT 29 (2) en Amenhotep TT C3 (3).

voorbeelden van graven waarvoor we beschikken over volledige archeologische observaties; de meeste werden slechts gedeeltelijk blootgelegd in de loop van de eerste decennia van de 20ste eeuw. Op methodologisch vlak moest de studie van de archeologische overblijfselen bovendien worden geïntegreerd in deze van de schilderingen, om verder te kunnen gaan dan de analyse van de teksten en de iconografie en zo de technieken van de schilders en de praktische modaliteiten van de realisatie van de tombe en haar versiering te kunnen achterhalen.

De tweede onderzoeksas was erop gericht, ditmaal in een diachronisch perspectief, de geschiedenis van deze monumenten samen te stellen vanaf hun realisatie onder de heerschappij van Amenhotep II tot op heden. Alhoewel de toestand gunstig evolueerde sedert het begin van onze werkzaamheden, moet ook hier worden vastgesteld dat bij vroegere opgravingen weinig interesse werd geschonken aan de overblijfselen van de periodes na het Nieuwe Rijk en nog minder aan die uit de postfaraonische tijdperken. Zoals we verder zullen zien, eindigde de geschiedenis van de necropool nochtans niet met het verdwijnen van de farao's. Ze kende zelfs een

periode van intense monastieke activiteit gedurende de eerste eeuwen van de Arabische overheersing.

Het ontdekken van een nieuw graf, net ten zuiden van TT 29, opende nieuwe archeologische perspectieven voor dit dubbelproject en was een buitenkans om, zowel diachronisch als synchronisch, het onderzoek uit te breiden tot de organisatie van de ruimte binnen een volledige sector van de necropool, om zo niet alleen de verhoudingen trachten te begrijpen tussen de individuele graftomben, de criteria die de keuze van hun ligging of de architecturale karakteristieken hebben bepaald, maar ook de inplanting van de verschillende opeenvolgende bezetters van deze sector in het archeologische landschap.

Parrallel hiermee heeft de studie van de picturale technieken in de graftomben van Sennefer en Amenemope geleid tot een meer uitgebreide vraagstelling over de vaardigheden van de schilders en de schilderateliers in de Thebaanse necropool, en dit volgens een originele benadering die als het ware "kunstgeschiedenis op het terrein" is, ook weer op de schaal van een ganse sector van de necropool.

Fig. 2. Overzichtsplan van de bestudeerde sector.

Fig. 4. Algemeen zicht op de hof van het graf van de vizier Amenemope TT 29.

De graftombe van Amenemope, 3500 jaren bezetting

Alhoewel reeds sedert het einde van de 19de eeuw door de egyptologen gekend, werd TT 29 nooit aan een archeologische studie onderworpen. Langs de buitenzijde was de toegang tot de graftombe belemmerd door de ruïne van een verlaten dorpswoning die op een dikke puinlaag was gebouwd, terwijl de kapel, beschermd door een metalen toegangsdeur, lange tijd werd gebruikt als stalling voor het vee van de woning. De vloer was bedekt met een dikke laag dierlijk stro. Het onderzoek werd uitgevoerd tussen 1999 en 2005.

Volgens de traditie van de Thebaanse graftomben van het Nieuwe Rijk, omvat het graf van Amenemope een uitgestrekte binnenhof geopend in de heuvelflank, een uit de kalksteen gehouwen kapel bestemd voor de dodencultus van haar eigenaar evenals verscheidene ondergrondse funeraire inrichtingen.

De plattegrond van de kapel heeft de T-vorm die eigen is aan de graven van de 18de dynastie: een transversale zaal van 18 meter breed, verdeeld door een rij van tien vierkante pijlers, verleent toegang tot een tweede zaal die in Egyptische teksten “de lange doorgang naar het westen” wordt genoemd; achterin deze 10 meter lange, oost-west georiënteerde, zaal, bevindt zich een kleine nis die een beeltenis van de afgestorvene bevatte en het doorgangspunt naar de dodenwereld vormde. De wanden van de kapel waren versierd met schilderijen, thans zeer beschadigd ten gevolge van de opeenvolgende bezettingen. Deze afbeeldingen herdenken de functies en het sociaal

Fig. 5. Schijnvaas in hout met de naam van de priester van Montoe, Menkheper, hoogstwaarschijnlijk begraven in TT 29 onder de regering van Thoetmosis IV of Amenhotep III.

statuut van de grafeigenaar en moesten op magische wijze en voor de eeuwigheid het goede verloop van deze rituelen ten behoeve van de overledene garanderen.

Een hiëratische inscriptie op de zuidelijke muur van de binnenhof registreert het vorderen van de inrichtingswerken van de graftombe, “het jaar 11, de twintigste dag van de vierde maand van het *peret*-seizoen (zaaitijd)”; deze datum situeert aldus het monument in de eerste helft van de heerschappij van Amenhotep II. Toch blijkt dat deze graftombe nooit door de vizier werd gebruikt. Zoals enkele andere vooraanstaanden uit de omgeving van de koning, werd Amenemope het grote voorrecht toegekend om begraven te worden in de Vallei der Koningen in de onmiddellijke nabijheid van zijn vorst, in een kleine grafkamer (KV 48) die in 1906 werd ontdekt. De studie van TT 29 heeft nochtans het bestaan aangetoond van meerdere schachten en gangen die naar ondergrondse funeraire kamers leiden. Zo noteerde men drie gangen in de kapel en een schacht in de zuidwesthoek van de binnenhof. Deze kamers werden waarschijnlijk bezet door aanverwante personen of afstammelingen van de eigenaar. Meerdere objecten kunnen worden toegewezen aan de

Fig. 6. Koptische ostraca afkomstig uit het archief van Frange (8ste eeuw n. Chr.).

regeringsperiode van Thoetmosis IV of Amenhotep III en wijzen op de aanwezigheid van bijzettingen van kort na het overlijden van de vizier. Het herbruiken van de graftombe heeft zich waarschijnlijk voortgezet tijdens het eerste millennium van onze tijdrekening, zoals blijkt uit het dateerbare materiaal van de Derde Tussenperiode (lijkkisten, *oesjebtis*) en van de 26ste dynastie. In die periode werd het merendeel van de graftomben in de necropool ingepalmd door talloze, meestal bescheiden begravingen. Onder deze rekent men zonder twijfel een “Goddelijke Vader en Goudsmid van Amon”, Iway genaamd. Nadien werd het monument verlaten en de binnenhof en de kapel raakten bedolven onder het puin dat door de plunderaars was achtergelaten.

Meerdere eeuwen verlopen alvorens nieuwe bezetters zich het graf toeëigenen. Vanaf het einde van de 6de tot het midden van de 8ste eeuw van onze tijdrekening, werd het Thebaanse gebergte ingenomen door talrijke koptische kloostergemeenschappen. Georganiseerd in kloosters of als afgezonderde kluizenaars, vonden deze christenen in de oude necropool een ideale plaats om hun geloof op proef te stellen in een onbewoonde omgeving en in dagelijks contact met een eeuwenoudheidens verleden. TT 29 werd door één van deze kluizenaars bezet. In het begin van de 8ste eeuw bouwde een anachoreet, Frange genaamd, de graftombe om tot een hermitage die hij een tijdlang deelde met een jonge volgeling, Mozes. De uitzonderlijke vondst van de archieven van deze monnik, dat bestaat uit meer dan duizend ostraca geschreven op pot- of kalksteenscherven, geeft een zeer volledig overzicht van het leven dat door deze christelijke gemeenschappen

in het begin van de Arabische bezetting in het Thebaanse gebergte werd geleid. Het kopiëren van boeken en het weven van lijnbandjes vormden een belangrijk deel van de dagelijkse bezigheden van Frange. Het schrijffriet, de gesneden papyri en de kuil voor het weefgetouw die door de opgravingen werden blootgelegd, zijn de overblijfselen van deze activiteiten en de getuigen van de correspondentie van de kluizenaar. Een archeobotanische studie van de plantenresten en de culinaire ceramiek die de kluizenaar gebruikte, leveren een precies beeld op van zijn eetregime, dat veel minder ascetisch blijkt te zijn geweest dan wat de “*Apophthegmata*” of andere hagiografische teksten willen doen geloven.

Na het verdwijnen van deze kloostergemeenschappen werd het gebergte opnieuw verlaten gedurende bijna een millennium. Het is pas met de ontwikkeling van de antiquiteitenmarkt in het begin van de 19de eeuw dat de bewoners van de regio een nieuwe reden vonden om zich in deze onherbergzame omgeving te vestigen.

Dorpen ontwikkelden zich op de heuvels, huizen werden gebouwd in de binnenhoven van de graftombes om de plunderingen te vergemakkelijken en deze bron van inkomsten te beschermen. Het is waarschijnlijk in de tweede helft van de 19de eeuw dat een familie TT 29 in bezit nam. Ze bouwde er een woning die ze pas op het einde van de Tweede Wereldoorlog zou verlaten om zich vervolgens te vestigen in “New Qurna”, het nieuwe dorp dat de Egyptische architect Hassan Fathi oprichtte langs de weg die naar de Nijl leidt. De vader van deze familie werkte als opzichter bij de Franse opgravingen in Deir el-Medina...

Fig. 7. Algemeen zicht op de koptische hermitage in de hof van het graf van Amenhotep (naar het zuiden).

De verloren graftombe van Amenhotep en Renena

Een proefopgraving die in 2006 pal ten zuiden van TT 29 werd uitgevoerd, toonde al snel het bestaan aan van een andere, tot dusver ongekende graftombe. Onder de ruïnes van een moderne dorpswoning, ook reeds sedert ettelijke decennia verlaten, verscheen een in de rots uitgehakte hoek van de voorgevel van het monument en de afsluitingsmuur van de binnenhof. Binnen de ruimte van de binnenhof bevonden zich uitzonderlijk goed bewaarde muren van ongebakken tichelstenen. Het rijke archeologisch materiaal dateert uit de koptische periode. Deze nieuwe graftombe werd zonder enige twijfel, zoals TT 29, tot een christelijke hermitage omgevormd.

Toch moest de campagne van 2009 worden afgewacht om het onderzoek te hernemen van dit graf waarvan de eigenaar, de preciese datum en het belang ons nog onbekend waren.

Fig. 8. Evocatie van de koptische hermitage op basis van gegevens uit de opgravingen (tekening Rafael Morales).

Het vervolg van de opgravingen resulteerde in de volledige blootlegging van de overblijfselen van de koptische vestiging. Deze bezette het noordwestelijke deel van de binnenhof en was aan de oostkant begrensd door een muur van ongebakken tichelstenen. De begrenzing aan de zuidkant bestond uit een kalkstenen muur die steunt tegen de voorgevel juist ten zuiden van de poort die naar de kapel leidt. De binnenruimte van deze kleine hermitage omvatte een open hof, die men

van buitenaf bereikte langs een trap in tichelstenen, en een kamer met twee rechthoekige bankstellen eveneens in ongebakken tichelstenen. Waarschijnlijk dienden zij als bed voor de kluizenaar en zijn volgeling. Tegen de oostelijke muur bevond zich nog een kleine ruimte (amper 1 m²), waarschijnlijk een opslagplaats, uitgerust met een houten deur waarvan de taatspot *in situ* werd teruggevonden. Het verder onderzoek leverde talrijke *ostraca* op die toelieten om de bewoning te dateren in het begin van het Arabische tijdperk, hoogstwaarschijnlijk, zoals TT 29, in de loop van de 8ste eeuw. De naam van de daar levende kluizenaar kon echter nog niet met zekerheid worden achterhaald.

Door het vrijleggen van de binnenhof werd de in de heuvel gehouwen kapel vrij snel toegankelijk. Een eerste zaal is in de breedte verdeeld door een rij van zes vierkante pijlers. Op het ogenblik van de ontdekking was enkel het noordelijke deel van deze transversale zaal toegankelijk; het plafond van de zuidelijke vleugel was ingestort en

dit deel van de kapel was volledig gevuld met het puin dat langs de heuvel was afgegleden. De tweede zaal, of doorgang, strekt zich westwaarts uit over een lengte van 10 meter. Op het uiteinde van deze lange zaal bevindt zich nog een kleine onafgewerkte ruimte; de aanzetten van twee vierkante pijlers zijn zichtbaar aan beide zijden van de as van de kapel.

De schilderijen die de wanden van de kapel versierden zijn nagenoeg volledig verdwenen. Waarschijnlijk werden ze in de loop van de 19de eeuw door de plundersers met een zaag uitgesneden om op de antiquiteitenmarkt te worden verkocht. De plafondschilderingen daarentegen waren opmerkelijk goed bewaard. Ze tonen polychrome geometrische motieven, zoals gebruikelijk in de graven van de 18de dynastie. Deze motieven zijn omkaderd met stroken hiëroglifische teksten die, naast funeraire formules, de naam, de titels en de verwantschap van de eigenaar van het graf vermelden.

Fig. 9. Zicht op de kapel van Amenhotep op het moment van haar ontdekking in januari 2009.

Fig. 11. Funeraire kegels met de namen van Amenhotep en zijn echtgenote Renena.

Volgens deze teksten behoorde het monument toe aan de genaamde Amenhotep die de titels droeg van schrijver, “substituut van de schatkistbeheerder” en “gezel van de koning in vreemde landen”. Zijn vader Ahmes was schrijver, verantwoordelijk voor het vee van Amon en de wevers in Boven- en Beneden-Egypte. Zijn moeder, Neh, daarentegen draagt geen enkele bijzondere titel. De echtgenote van Amenhotep neemt in de kapel een belangrijke plaats in vermits de teksten van het plafond in het noordoostelijke vak volledig aan haar zijn gewijd. Renena, zangeres van Amon, was de dochter van de schatkistbeheerder Senneferi. Deze laatste was een welgekende hoogwaardigheidsbekleder tijdens de heerschappij van Thoetmosis III (ca. 1479-1427 vóór Chr.) en trouwens de eigenaar van de TT 99 dat zich slechts op een tiental meters naar het noordoosten is gelegen. De verleiding is dan ook groot om te denken dat Amenhotep zijn sociaal bevoorrechte positie te danken had aan zijn huwelijk met de dochter van zijn overste, hetgeen de ongebruikelijke gunstbewijzen aan zijn echtgenote in de graftombe zou verklaren.

De verzamelde gegevens lieten toe om de tombe van Amenhotep te identificeren met een “verloren graf” dat kort werd vermeld in een publicatie uit 1886 maar waarvan de ligging niet meer was gekend. Tijdens een verblijf in Thebe in 1882-83 bezocht de Zweedse Egyptoloog Karl Piehl de kapel. Hij kopieerde de plafondteksten van de transversale zaal en publiceerde een transcriptie in zijn verzamelwerk *Inscriptions hiéroglyphiques*, maar gaf geen aanwijzingen over de ligging van het monument. Wanneer in de

Fig. 10. Bewaarde schildering boven de doorgang tussen de transversale en de lange zaal van de kapel van Amenhotep.

20ste eeuw de eerste wetenschappelijke inventaris van de graftomben in de necropool werd opgesteld, was de kapel reeds onder het puin bedolven en kon ze niet meer worden teruggevonden. De verloren tombe van Amenhotep kreeg toen, samen met andere graven die op hun herontdekking wachten, het nummer C3 toegewezen.

De opgravingen in de binnenhof en in de kapel zijn nog steeds aan de gang en zullen ons veel nieuwe informatie verschaffen over het oorspronkelijke aspect van de tombe en haar opeenvolgende bezettingen. Een schacht met grote afmetingen (2,60 m breed aan de opening), ontdekt in de noordwestelijke hoek van de hof, moet nog verder worden onderzocht. In de kapel zullen waarschijnlijk nog andere funeraire inrichtingen worden ontdekt. De stenen muur die de façade van het graf bekroonde was ingestort. Hij werd teruggevonden aan de voet van het graf, samen met tientallen funeraire kegels. Deze dertig centimeter lange terracotta kegels, die typerend zijn voor de Thebaanse graven, dragen bovenaan een afdruk van de naam en de belangrijkste titels van de eigenaar. Zewerden in een fries bijgezet bovenop de façade. Het is hoogst uitzonderlijk dat ze in deze positie worden teruggevonden.

Talrijke voorwerpen afkomstig van de tombe werden voordien al teruggevonden, soms op andere sites. Zo werd de schijndeur in roze graniet, die in de kapel het magische contact tussen de wereld van de levenden en het hiernamaals verzekerde, in de jaren 1970 teruggevonden op de andere oever van de Nijl. Ze was herbruikt in de vloerbedekking van de kapel die aanleunt tegen de tempel van Khonsu in Karnak! Meer recentelijk ontdekte een missie van de universiteit van Cambridge in de graf TT 99, dat van schatkistbeheerder Senneferi, een zeer mooi beeld in beschilderde zandsteen van zijn schoonzoon Amenhotep zittend op een stoel. Het beeld bevindt zich thans in het museum van Caïro.

Een Ramessidische piramide: nieuwe ontdekkingen in zicht?

De opgravingen van de koptische hermitage in de binnenhof van het graf van Amenhotep hadden aangetoond dat de latere constructies werden gebouwd op een dikke laag van bijna uitsluitend ongebakken tichelstenen die ordeloos werden opgestapeld. Deze overblijfselen moesten

Fig. 12. Algemeen zicht op de piramide uit tichelsteen in de hof van het graf van Amenhotep (naar het zuiden).

Fig. 13. Pyramidion uit grano-dioriet dat oorspronkelijk de piramide in tichelsteen bekroonde

afkomstig zijn van de afbraak van een nabijgelegen monument maar stelden toch een raadsel vermits de graven van de 18de dynastie doorgaans geen omvangrijke tichelstenen structuren kenden.

Het totaal onverwachte antwoord werd gevonden tijdens de voortgezette opgravingen van de binnenhof!

Op de in de kalksteen uitgehakte vloer van de hof verrijst een massieve constructie van gedroogde tichelstenen. Ondanks haar vervallen staat vertoont ze een voetstuk met verticale wanden, bedekt met een verzorgde laag “moena”. De westelijke voorzijde – de enige die volledig werd blootgelegd – heeft een zijde van 10,40 m hetgeen precies overeenkomt met 20 faraonische koninklijke *cubit*. Aan de zuidkant omvat het monument de stenen muur die de oorspronkelijke afsluiting van de binnenhof vormde; tegen deze muur leunt de zuidkant van deze constructie aan. Ze is bewaard tot op een hoogte van 11 tichelsteenlagen en met een helling van 71°. Deze karakteristieken, evenals de constructiemethode, laten toe om deze structuur te identificeren als de basis van een piramide, vergelijkbaar met deze die in de Thebaanse necropool bovenop de tomben van de Ramessidentijd (19de-20ste dynastie) staan. Deze interpretatie werd bevestigd door de ontdekking, tijdens de campagne van februari 2012, van het stenen pyramidion dat de piramide bekroonde: het werd in fragmenten teruggevonden op de bodem van de binnenhof en was gerealiseerd in grano-dioriet. Een decor in verzonken reliëf toont de overledene in aanbidding voor

de zittende god Re-Horakhti met een zonnescijf boven. In het oostelijke deel van het monument wijst een zorgvuldig aangelegde strook grond op de resten van een kleine kapel die in de piramide was aangebracht.

Tot dusver was binnen deze sector van de heuvel van Sheikh Abd el-Gourna geen enkele tombe uit de Ramessidentijd gekend. De opgravingen hebben niettemin een belangrijke aanwijzing aan het licht gebracht om de eigenaar van het monument te identificeren. Tussen de tichelstenen van de verwoeste piramide bevonden zich meerdere tientallen stenen met identieke afmetingen (32 x 18 x 8 cm) waarop een grote zegelafdruk te zien is die vóór het bakken werd aangebracht; de hiëroglifische tekst vermeldt “de Osiris (te weten de overledene), hoofd van de stad en vizier van Boven- en Beneden-Egypte, Khay”. Hij wordt vermeld op talrijke documenten (beelden, stèles, *ousjebtis*, *ostraca*, blokken) en vizier Khay is dan ook een goed gekende persoon onder egyptologen, in het bijzonder omwille van zijn rol in het beheer van de Gemeenschap der werklieden van Deir el-Medina. Zijn activiteiten worden vermeld gedurende een periode van een vijftiental jaren vanaf het jaar 30 van de heerschappij van Ramses II (ca. 1279-1213 vóór Chr.), maar zijn graftombe kon tot dusver niet gelokaliseerd worden.

Indien de piramide in de binnenhof van Amenhotep inderdaad toebehoort aan het funeraire monument van Khay, vizier van Ramses II, dan moet zijn eigenlijke tombe zich in een lager gelegen deel vlakbij bevinden, waarschijnlijk in oostelijke richting, onder een modern en nog bewoond huis. Met een zijde van 10 meter en een originele hoogte die op basis van de helling van de voorzijde en het pyramidion op een hoogte van 15 meter kan geschat worden, moet de op een heuvelkam gelegen piramide een herkenningspunt hebben gevormd in het Thebaanse landschap en, vanuit de Nijlvallei, van zeer ver zichtbaar zijn geweest. Bovendien was haar dominante positie ten opzichte van het Ramesseum, de “Tempel van Miljoenen Jaren” van Ramses II, een ideale lokatie voor het graf van een belangrijk persoon als Khay. Het voortzetten van de opgravingen zal zonder twijfel nieuwe gegevens verstrekken.

Kunstgeschiedenis op het terrein

De archeologische concessie in de Thebaanse necropool die door de Hoge Raad voor Antiquiteiten van de Arabische Republiek Egypte aan de gezamenlijke missie van de ULB en de *Université de Liège* werd verleend, biedt een uitzonderlijke gelegenheid om in het kader van één enkele studie drie nagenoeg contemporaine funeraire complexen, die vanuit historisch en sociologisch oogpunt ontegensprekelijk met elkaar verbonden zijn, in eenzelfde tamelijk beperkte topografische ruimte te omvatten: de graftombe van Sennefer (TT 96), deze van zijn neef Amenemope (TT 29) en deze van de substituut van de schatkistbeheerder Amenhotep (TT C3). Het verband tussen de funeraire kapellen van Sennefer en Amenemope lijkt nogal evident, gezien hun verwantschap en de ligging van de twee graven in elkaars onmiddellijke nabijheid. Bovendien kan worden opgemerkt dat de twee neven dit verband duidelijk hebben willen benadrukken, vermits zij er over gewaakt hebben dat de versiering van hun respectievelijke graftomben duidelijke overeenkomsten vertoont; ieder van hen is in de grafkamer van de andere op precies dezelfde plaats afgebeeld (nl. in een scène van eerbetoon op de tweede helft van de zuidelijke muur van de lange zaal). Amenhotep van zijn kant maakte, in navolging van zijn overste en schoonvader Senneferi, aan wie hij duidelijk zijn voorspoed te danken had, deel uit van de koninklijke entourage die werd vervangen door deze van Amenemope en Sennefer. Het nog steeds lopende archeologisch onderzoek van zijn graftombe, TT C3, liet reeds toe aan te tonen dat dit monument model stond voor TT 29 van Amenemope voor wat betreft de architecturale typologie, terwijl het nabijgelegen graf van Senneferi (TT 99) als een prototype kan gezien worden voor dat van Sennefer (TT 96). Kunsthistorisch gezien gaat het hier om een schier unieke kans om de verscheidenheid van de picturale praktijken en stijlen die aanwezig zijn in een bijzonder goed omschreven en gekend sociologisch en chronologisch continuum, te analyseren. Op het eerste zicht leken de bewaringsomstandigheden van de verschillende geschilderde ensembles niet echt

bemoedigend te zijn voor een dergelijk project. We hebben vastgesteld dat het overgrote deel van de schilderingen van de graftombe van Amenhotep systematisch geplunderd werden. De funeraire kapellen van Sennefer en Amenemope hebben op hun beurt geleden onder talrijke onregelmatigheden die voornamelijk te wijten zijn aan hun herbezetting in meer recente periodes: doordat ze als stallingen zijn gebruikt verloren ze over het algemeen hun geschilderd decor ter hoogte van de horens van de runderen, als ze al geen sporen van de hoeven of een vettig residu vertoonden door het herhaalde wrijven van de dieren tegen de muren. De versiering aan de ingang van de grafkamers werd beschadigd door zeer intense vuurhaarden die, volgens de verhalen van reizigers in de 18de en 19de eeuw, een gebruikelijke list waren om de bewoners van nabijgelegen dorpen die om uiteenlopende redenen (taksen, conscriptie enz.) in de antieke graven wilden schuilen in een poging om te ontsnappen aan de

Fig. 14. De muurschilderingen van de kapel van Sennefer die in de loop van de tijd onherstelbare schade hebben opgelopen...

Fig. 15. Conservatie-
restauratie van het
plafond in de kapel van
Sennefer.

Ottomaanse autoriteit omwille van verscheidene redenen, weg te jagen. Maar de meeste schade werd zonder twijfel aangebracht door de eerste egyptologen die, teneinde zo snel mogelijk de decors en vooral de inscripties te ontcijferen, niet aarzelden om de muren overvloedig met water te reinigen. Dit veroorzaakte een migratie van het roet in de picturale lagen, waardoor deze onherroepelijk – of toch zo goed als – beschadigd raakten. Elke studie van de schilderijen van de graftomben van Sennefer en Amenemope vereiste dus eerst en vooral een ambitieus restauratie- en conservatieprogramma.

Dit project kon van start gaan dankzij de medewerking van een internationaal team van specialisten en wordt thans beheerd in het kader van een vruchtbaar partnerschap tussen de twee leidende universiteiten van deze missie en de *École Nationale Supérieure des Arts Visuels de La Cambre* in Brussel. De resultaten van deze onderneming overtroffen alle verwachtingen die men bij de start van het project kon vooropstellen en laten vandaag toe een tip op te lichten van de sluier die de oorspronkelijke

pracht van het decor van deze monumenten aan het oog ontrok.

Een dergelijke geduldige en minitieuze aanpak heeft bovendien toegelaten om op nauwkeurige wijze een analyse te maken van de realisatieprocedures van deze geschilderde decors, waarvan de beschadiging, zoals dikwijls bij het bestuderen van de technologie van de plastische kunsten, een positieve factor is gebleken om toegang te krijgen tot de materie en de praktijk van de schilders. Dit onderzoek vormt het onderwerp van een doctoraatsthesis, thans in voorbereiding, dat totaal vernieuwend is voor de egyptologie. Het onderzoek heeft tevens een experimentele dimensie vermits de auteur de hypothesen en gevolgtrekkingen van de analyse van de eigenlijke antieke schilderijen op de proef stelt door middel van reconstructies die in overeenstemming zijn met de oorspronkelijke omstandigheden, meer bepaald door het gebruik van identieke materialen en gereedschap als deze die gebruikt werden door zijn verre voorgangers uit de faraonische oudheid.

De beschadigingsgraad van de schilderijen bood eveneens de gelegenheid tot een methodologische beschouwing over de technieken en de manier waarop schilderijen grafisch worden geregistreerd in de egyptologie. Van alle disciplines die zich voor schilderkunst interesseren is de egyptologie één van de enige die ook vandaag nog picturale werken blijft publiceren onder de vorm van omtrektekeningen. Dit gebruik, dat zijn oorsprong vindt in de geschiedenis van de discipline, weerspiegelt een bijzondere visie op het geschilderde decor dat graag wordt ontdaan van haar materialiteit ten voordele van een grotere leesbaarheid en, in zekere mate, het meest hiëroglifisch mogelijk. De alteratie van de schilderijen en deze belangstelling voor de materiële realisatieprocedures hebben het team dat binnen de missie verantwoordelijk is voor de monumentale epigrafie ertoe geleid technieken te ontwikkelen voor de grafische retranscriptie van het decor, die toelaten om het

onderscheid te maken tussen een voorbereidende schets, een uiteindelijke buitenlijn of om het even welk ander uitvoeringsstadium van het geschilderde decor.

Kortom, de specifieke staat van bewaring van de schilderijen van de door de missie bestudeerde graftomben – op het eerste zicht weinig aanmoedigend – hebben een benadering in de hand gewerkt die specifiek aandacht heeft voor hun technologie. Deze context heeft bovendien toegelaten om op een nieuwe basis de individualiteit van de kunstenaar in de picturale kunst van het Oude Egypte in vraag te stellen.

In de conventionele regels die de Egyptische kunst beheersen is alles erop gericht om de kunstenaar achter het oeuvre en de verering van zijn opdrachtgever te doen verdwijnen. Hierdoor ontglipt de individualiteit van de ontwerper van het kunstwerk, evenals de ergonomische organisatie van zijn werkzaamheden – bijna – volledig aan de egyptologische kennis, hetgeen vaak leidt tot het ontkennen van het bestaan zelf van de Egyptische kunstenaar. Zo is een eigenaardige maar daarom niet minder verspreide paradox ontstaan die het als een evidentie aanvaardt dat de faraonische kunst, unaniem en wereldwijd als dusdanig erkend, in feite een kunst is of een menselijke productie zonder kunstenaar. Dit is natuurlijk onzin. Het probleem is vooral methodologisch en schuilt vooralvoornamelijk in de visie die de kunstgeschiedenis in het algemeen heeft op de individualiteit van de kunstenaar in een zoektocht om, volgens een zeer op het westen gericht model, hem te identificeren op basis van een vormenspel dat hem eigen is. In het domein van het faraonische Egypte waar de formele stijl ruim op collectieve schaal wordt opgelegd, blijft een dergelijk onderzoek steeds steriel. De manier om deze opgelegde figuren te realiseren daarentegen verschilt van individu tot individu en dit bijna tot in het oneindige.

Ons onderzoek naar de realisatietechnieken van de schilderijen in de graftomben van Amenemope en Sennefer hebben ons toegelaten om aan te tonen dat het mogelijk is om enerzijds individuele kunstenaars te onderscheiden en anderzijds de ergonomische modaliteiten van hun werkzaamheden terug samen te stellen door de

Fig. 16. Een van de pijlers in de kapel van Sennefer, na reiniging.

Fig. 17. TT 29, algemeen zicht op de noordoostelijke hoek van de transversale zaal die de slechte staat van bewaring van de muurschilderingen toont. Op de rechter wand staat de tekst "Duties of the Vizier".

systematische studie van de materiële sporen van de picturale praktijken en procedures die we terugvinden in het decor van dergelijke funeraire monumenten. Deze studie, die de steun geniet van een *Mandat d'Impulsion Scientifique* van het F.R.S.-FNRS, kon aangevuld worden met de opgravingsresultaten van de missie, die schildersbenodigdheden, pigmentvaten, ontwerpen op *ostraca* voor de decoratie van de wanden en enkele administratieve documenten uit die periode opleverden. Zij geven de verschillende stappen weer voor de realisatie van een naburig graf, TT 95 dat toebehoort aan Amons grootpriester Mery, tijdgenoot van Amenemope en Sennefer. Om de eerste resultaten van dit uitgebreide onderzoek en de nieuwe denk pistes die hierdoor worden geopend te illustreren, zullen we deze bijdrage afsluiten met een terugblik op het geval van TT 29 van Amenemope, dat aan de oorsprong ligt van onze concessie en van het geheel van het project.

Fig. 18. De studie van de schilderingen onder scherend licht onthult de techniek van de schilder van TT 29.

De decoratie van de graftombe van de vizier Amenemope (TT 29)

Wanneer Amenemope tijdens de eerste jaren van de heerschappij van Amenhotep II het ambt van vizier bereikt en besluit om zich in de Thebaanse necropool een begraafplaats die zijn nieuw statuut waardig is te laten klaarmaken, is hij de opvolger van de befaamde vizier Rekhmire, afstammeling van een heuse vizierdynastie die gedurende drie generaties – praktisch een eeuw – de hoogste functie van de faraonische administratie monopoliseerde, en eigenaar van één der grootste en weelderigste graven van de regio, het beroemde TT 100. De benoeming van Amenemope kadert in een bewuste politiek van zijn nieuwe vorst, die alle sleutelposities in zijn rijk toevertrouwt aan vertrouwelingen, met wie hij sedert zijn jeugd omgaat. De nieuwe vizier is de zoon van één van zijn leermeesters. De realisatie van de toekomstige TT 29 lijkt zich dus te situeren in een klimaat van wedijver ten opzichte van de graven van de vorige generatie, zoals de plaats waar Amenemope zijn funerair monument wil laten delven, laat veronderstellen, namelijk in de onmiddellijke omgeving van de kapel van Rekhmire (TT 100) en van verschillende andere collega's en tijdgenoten van deze laatste (waaronder Senneferi [TT 99] en Amenhotep [TT C3]), maar wel hoger gelegen. De compositie van een zeer belangrijke scène in de brede zaal van TT 29, die door tekst (de "*Duties of the Vizier*") en beeld de belangrijkste functies van de vizier oproept, is trouwens een ondubbelzinnige kopie van – of is

Fig. 19. De onafgewerkte staat van de schilderijen van TT 29 laten toe een diepgaande studie uit te voeren met betrekking tot de gebruikte schilderstechnieken.

beter gezegd, manifest geïnspireerd op – een equivalente scène uit de graftombe van Rekhmire. Maar ondanks de reeds indrukwekkende afmetingen van zijn kapel kon Amenemope moeilijk wedijveren met het gigantisme van het monument van zijn rechtstreekse voorganger. Hij zal dus kiezen voor een andere strategie om zich te onderscheiden en zijn belangrijkheid te manifesteren. Het is waarschijnlijk in deze context dat men bepaalde bijzonderheden van het decoratieprogramma van TT 29 moet verklaren, zoals het vervangen van de gebruikelijke taferelen met funeraire rites door een uitzonderlijke ritueel, dat men slechts terugvindt in twee ietwat oudere graven, beide gesitueerd aan het andere uiteinde van de necropool – ongeveer twee kilometer noordwaarts. Het is misschien in hetzelfde perspectief dat Amenemope een schilder heeft gekozen met een zeer bijzondere stijl.

Het decor van TT 29 is inderdaad gekenmerkt door een tamelijk ongewone chromatische keuze – gebaseerd op

een kleurenpalet van rode okers, min of meer donker, en verschillende schakeringen van blauw maar zonder enig geel gekleurd element – die men in de Thebaanse necropool slechts terugvindt in enkele zeer zeldzame en min of meer contemporaine andere graven die dateren uit de tijd van van Thoetmosis III of van zijn zoon Amenhotep II. Het onderzoek van de procedures en de picturale praktijken in het funeraire complex van Sennefer (TT 96) lijkt te wijzen op de interventie van meerdere schilders (ten minste vijf, zo blijkt) met verschillende technische gebruiken en gewoonten, zoals dikwijls het geval lijkt te zijn in de belangrijke graven van de necropool. Eenzelfde analyse uitgevoerd in TT 29 leidt tot de conclusie dat de totaliteit van de versierde wanden van deze grote herdenkingskapel werd ingekleurd door één en dezelfde kunstenaar, waaraan men zelfs kan toevoegen dat hij rechtshandig was en dat hij trachtte zijn werk haastig af te maken – evenwel

zonder hierin te slagen. Zijn stijl, tegelijkertijd formeel en technisch, kan worden bepaald aan de hand van een reeks materieel objectieve criteria, waarvan de combinatie weinig voorkomt in de Thebaanse schilderkunst van de 18de dynastie, ofschoon men meent ze, lijn voor lijn, terug te vinden in een naburig graf, dat evenwel enkele jaren ouder is. Mogelijk heeft dit graf Amenemope in zijn artistieke keuzes geleid, teneinde zijn eigen monument een unieke eeuwigheid te bezorgen.

Bij wijze van besluit kunnen we stellen dat de opzoekingen van de gezamenlijke missie van de ULB en de *Université de Liège* in de Thebaanse necropool aantonen dat de archeologische en artistieke studie van de monumentale herdenking die de leden van de faraonische elite voor hun eigen persoon hebben willen verzekeren, nieuwe perspectieven opent om een andere vorm van de Egyptische geschiedenis te schrijven, een geschiedenis die zich afspeelt in de marge van deze waarover de farao's beweerden het monopolie te hebben, en die minder tegemoet komt aan institutionele en meer aan individuele personaliteiten en identiteiten.

Bibliografische oriëntatie

- L. Bavay, « La tombe thébaine d'Amenemopé, vizir d'Amenhotep II », *Égypte Afrique & Orient* 45, 2007, p. 7-20
- L. Bavay, « La tombe perdue du substitut du chancelier Amenhotep. Données nouvelles sur l'organisation spatiale de la nécropole thébaine », *Bulletin de la Société française d'Égyptologie* 177-178, 2010, p. 23-43.
- L. Bavay, R. Tefnin, « Cheikh abd el-Gourna, Thèbes » in *L'Archéologie à l'Université libre de Bruxelles (2001-2005). Matériaux pour une archéologie des milieux et des pratiques humaines, Études d'archéologie* 1, Bruxelles, 2006, p. 67-74.
- A. Boud'hors, Ch. Heurtel, *Les ostraca coptes de la TT 29. Autour du moine Frangé*, Bruxelles, CReA-Patrimoine, 2010 (*Études d'archéologie thébaine* 3), vol. 1 Textes (432 p.), vol. 2. Index et planches (86 p. + 133 pl.).
- D. Laboury, « Sennéfer et Amenemopé, une affaire de famille », *Égypte Afrique & Orient* 45, 2007, p. 43-52.
- D. Laboury, « Les artistes des tombes privées de la nécropole thébaine sous la XVIIIe dynastie : Bilan et perspectives », *Égypte Afrique & Orient* 59, 2010, p. 33-46.
- D. Laboury, H. Tavier, « À la recherche des peintres de la nécropole thébaine sous la 18e dynastie. Prolégomènes à une analyse des pratiques picturales dans la tombe d'Amenemopé (TT 29) », in E. Warmenbol, V. Angenot (eds.), *Thèbes aux 101 portes. Mélanges à la mémoire de Roland Tefnin*, Bruxelles, Brepols, 2010 (*Monumenta Aegyptiaca* 12, série *Imago* 3), p. 91-106.
- P. Tallet, « La fin des devoirs du vizir », in E. Warmenbol, V. Angenot (eds.), *Thèbes aux 101 portes. Mélanges à la mémoire de Roland Tefnin*, Bruxelles, Brepols, 2010 (*Monumenta Aegyptiaca* 12, série *Imago* 3), p. 153-163.
- H. Tavier, « *Materiam superabat opus*. La conservation-restauration de la chapelle de Sennéfer (TT 96A) », *Égypte Afrique & Orient* 45, 2007, p. 33-42.
- R. Tefnin, C. Périer-d'Ieteren, « Archéologie et conservation-restauration dans les chapelles de Sennéfer (TT 96) et Amenemopé (TT 29) », *Bulletin de la Société française d'Égyptologie* 154, 2002, p. 7-28.

In the Circle of Pharaoh. Art and Archaeology in the Theban Necropolis

Laurent Bavay & Dimitri Laboury

The Theban necropolis, opposite the modern city of Luxor, has been Egypt's most important burial place during the New Kingdom (ca. 1550-1050 BC). Since 1999, the Université libre de Bruxelles undertakes a long-term, interdisciplinary study of a large area in the southern part of the Sheikh Abd el-Qurna hill, densely occupied during the mid-18th dynasty. Initially focusing on two monuments dating to the reign of Amenhotep II, the tombs of the Prince of the City Sennefer (TT 96) and the vizier Amenemope (TT 29), the project led to the discovery, in 2009, of a « lost tomb » belonging to the deputy of the director of the treasury Amenhotep (TT C3). Beside the reconstruction of the history of these monuments from their construction to the present day, notably revealing an important occupation by Coptic hermits during the 8th cent. AD, the archaeological study also considers their place in the topographical, religious and social landscape of the necropolis. The study of the painted decoration of the chapels is likewise considered in the wider context of Theban painting practices and workshops, leading to the development of an original methodology termed « site art history ». Among these activities, the conservation of the wall paintings remains a priority of the mission and the team of international specialists conducted extensive research to address the problems caused by their challenging state of preservation. The project is supported by the Belgian Fund for Scientific Research (F.R.S.-FNRS) and the Ministry of Scientific Research of the Fédération Wallonie-Bruxelles. Since 2010, it is conducted as a joint mission of the Université libre de Bruxelles and the Université de Liège.

فى دائرة الفرعون والفن . علم الآثار فى جبانة طيبة

لوران بافيه - ديميتري لابورى

كانت جبانة « طيبة » الواقعة أمام المدينة الحديثة للأقصر المكان الأهم لدفن الموتى فى مصر خلال عهد الأسرة الجديدة (New Kingdom) (أي ١٠٥٠ - ١٥٥٠ قبل الميلاد) . فى سنة ١٩٩٩ تولت « جامعة بروكسل الحرة » القيام بدراسة ممتدة الأجل ومتعددة التخصصات لمساحة واسعة فى المنطقة الجنوبية لهضبة الشيخ عبد القرنه ، هذه المساحة كانت ذات كثافة سكانية فى منتصف عهد الأسرة الثامنة عشر . مع التركيز أولاً على أثرتين يعود تاريخهم إلى عهد « أمينحوتب الثانى - مقابر مدينة الأمير » سينيفر « (TT٩٦) والوزير « أمينموب » (TT٢٩) -قائد المشروع فى ٢٠٠٩ إلى إكتشاف « مقبرة مفقودة » تابعة لنائب مشرف حامل الأختام « أمينحوتب .

(TT٣) ، إلى جانب عملية إعادة بناء تاريخ هذان الأثران منذ وقت بنائهم وحتى اليوم وخاصة مع الكشف عن تواجد هام لرهبان أقباط خلال القرن الثامن بعد الميلاد ، فقد قامت الدراسة الأثرية أيضا بالنظر إلى مكانة هؤلاء فى مشهد الجبانة من الناحية الطبوغرافية والدينية والاجتماعية . كذلك دراسة اللوحات المرسومة التى زينت المصليات تم النظر إليها فى سياق أوسع يتعلق بممارسات حرفة الرسم والورش الحرفية فى طيبة وقد قاد هذا إلى نمو منهجية أصلية سميت .

« مجال تاريخ الفن » . ضمن هذه الأنشطة تظل المحافظة على الرسومات على الجدران أولوية بالنسبة للبعثة وقد قام فريق خبراء دوليين بدراسات واسعة النطاق تخصص المشاكل الناتجة والتحدى المرتبط بعملية حفظ هذه الرسومات . يقوم بتدعيم المشروع « الصندوق البلجيكي للبحث العلمى » . (F.R.S.-FNRS) ووزارة البحث العلمى التى تتبع « اتحاد والونيا - بروكسل » . منذ سنة ٢٠١٠ يقوم بإدارة المشروع بعثة مشتركة من « جامعة بروكسل الحرة » وجامعة « لياج » .